

Πρόλογος

Ας ξεκινήσω από τα πιο προσωπικά. Από πολλές απόψεις οφείλω πολλά στον Κώστα Τσίβο. Καταρχήν τις πολλές ώρες συζητήσεων μαζί του, τις περισσότερες από αυτές στην Πράγα, όπου για χρόνια στα ταξίδια μου εκεί ήταν ο «Έλληνας φίλος». Αυτός που φρόντιζε να μου μαθαίνει την τσεχική κουλτούρα και ιστορία, να μου εξηγεί την πολιτική ζωή και την κοινωνία, να με φέρνει σε επαφή με Έλληνες και Τσέχους της Πράγας. Δύο από αυτούς τους ανθρώπους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη σχέση μας και τη μετέπειτα συνεργασία μας. Η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Καρόλου Κατερίνα (Κατερίνα για τους Τσέχους) Κράλοβα, που χάρη σε αυτήν και την αγάπη της για την Ελλάδα απέκτησα την ιδιότητα του επισκέπτη καθηγητή του Πανεπιστημίου του Καρόλου, και ο αείμνηστος ιστορικός, καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Λιλ, Ήλιος Γιαννακάκης, που τον γνώρισα βέβαια στη Γαλλία της δεκαετίας του '90, αλλά τον ξαναβρήκα στη συνέχεια ως ουσιαστικό επιβλέποντα καθηγητή του Κώστα κατά τη διάρκεια της διδακτορικής του διατριβής. Ο Ήλιος είχε ζήσει στην Τσεχοσλοβακία από το 1949 έως το 1968, μια ζωή μυθιστορηματική όσο και τραγική, και γνώριζε όσο λίγοι την κοινότητα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία.

Μέχρι να συναντηθούν οι δρόμοι μας με τον Κώστα, είχαμε εκκινήσει από διαφορετικές αφετηρίες και είχαμε διαγράψει διαφορετικές διαδρομές. Καραγκούνης από τον Παλαμά της Καρδίτσας, πιο εσωστρεφής και ήπιων τόνων αυτός, Θεσσαλονικίος προσφυγικής καταγωγής, πιο φωνακλάς και εξωστρεφής εγώ. Με παρελθόν στην ΚΝΕ αυτός, στο Ρήγα Φεραίο εγώ· σπούδασε στην Τσεχοσλοβακία αυτός, στη Γαλλία εγώ· δημοσιογραφία αυτός, κοινωνιολογία και πολιτική επιστήμη εγώ. Αν κάτι είναι βέβαιο πως μοιραζόμαστε είναι η αγάπη

μας για την ιστορία του κομμουνισμού. Την ιστορία για το πιο σύγχρονο μεσσιανικό κίνημα του κόσμου (πριν εμφανιστεί τουλάχιστον το ριζοσπαστικό Ισλάμ). Με τον κομμουνισμό η σχέση μένει πάντα προσωπική, όσες αποστάσεις κι αν πάρεις στη συνέχεια. Ίσως δεν είναι τυχαίο πως διασκεδάζουμε να πειράζουμε ο ένας τον άλλον μιλώντας για τον κομμουνισμό και τη σχέση μας με αυτόν. Προσφάτως, σε κάποια τηλεφωνική μας συνομιλία, με ρώτησε αν ήμουν πάντα κυνικός, όπως είμαι ή έγινα με τα χρόνια. Του απάντησα «να είναι καλά το ΚΚΕ Εσωτερικού που φρόντισε να μου μάθει να διαχειρίζομαι την παράνοια». Πώς αλλιώς να αντιμετωπίσω το γεγονός πως ως μαθητής οργανωμένος στην ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος υπερασπιζόμουν, από τη μια, το δικαίωμα των μαθητών να μπορούν να διαβάζουν ό,τι θέλουν, κινδυνεύοντας να πάρω αποβολή για διακίνηση και ανάγνωση κομμουνιστικών εντύπων –του *Θούριου*– εντός του σχολείου (πράγμα που ποτέ δεν έγινε γιατί οι καθηγητές μου ήταν πραγματικά ανεκτικοί άνθρωποι), και ταυτόχρονα, από την άλλη, έπρεπε να παρίσταμαι και να χειροκροτώ στα διάφορα κομματικά συνέδρια τους διάφορους αντιπροσώπους της Ρουμανίας του Τσαουσέσκου και της Βόρειας Κορέας, που μας μιλούσαν για το σοσιαλισμό; Η απορία μου, τελικά, δεν είναι το πώς εγώ έγινα κυνικός, αλλά το πώς ο Τσίβος παραμένει ακόμη τόσο ρομαντικός και ευαίσθητος όσο λίγοι άνθρωποι που ξέρω.

Πέρα από τη φιλία όμως, με τον Κώστα με δένει κοινή συνεργασία πολλών χρόνων. Για την ακρίβεια, χάρη σε αυτόν μπόρεσα να διεισδύσω στον αρχαιακό πλούτο της Τσεχίας, που μας αποκάλυψε εκπληκτικούς θησαυρούς τόσο για την ιστορία του Εμφυλίου πολέμου όσο και γενικότερα για την ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού από τις αρχές μέχρι το τέλος του Ψυχρού πολέμου και την πτώση του τείχους. Χάρη στον Κώστα, είδα πτυχές του κομμουνιστικού κόσμου που υποπτευόμουν ίσως, αλλά ποτέ μέχρι τότε δεν είχα από πρώτο χέρι διαπιστώσει. Χάρη στη φιλία και τη συνεργασία με τον Κώστα, εκδόθηκε ένα βιβλίο με έγγραφα από την Τσεχοσλοβακία με επίκεντρο τον Εμφύλιο πόλεμο και την εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων εκεί στο τέλος της δεκαετίας του '40.¹

1. Νίκος Μαραντζίδης – Κώστας Τσίβος, *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διε-*

Ο Κώστας Τσίβος είναι ένας από τους συστηματικούς μελετητές μιας κρίσιμης διάστασης τόσο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου όσο και του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος: των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου πολέμου.

Η μελέτη των πολιτικών προσφύγων, αν και δεν ξεκίνησε πρόσφατα, άργησε να απασχολήσει συστηματικά την ιστοριογραφία. Όπως σημειώνει η ιστορικός, ειδική σε θέματα πολιτικών προσφύγων, Κατερίνα Τσέκου² το ζήτημα φαίνεται πως ήταν έξω από το πεδίο των θεματικών ενδιαφερόντων των ιστορικών, και όχι μόνο, για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η πολιτική προσφυγιά ήταν θέμα αποσιωπημένο επί μακρά σειρά ετών.

Οι πρώτες σημαντικές προσπάθειες για την αναζήτηση και την επεξεργασία αυτού του τραυματικού, εν πολλοίς, παρελθόντος είχαν ξεκινήσει μεταπολιτευτικά, καταρχήν μέσω των δημοσιευμένων μαρτυριών περισσότερο ή λιγότερο αναγνωρισμένων στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος. Οι μαρτυρίες αυτές, αν και εντάσσονταν στο κλίμα της ενδοκομμουνιστικής αντιπαράθεσης μεταξύ του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού και είχαν έντονο αυτοδικαιωτικό χαρακτήρα, παρείχαν ωστόσο εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τη ζωή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ.³

Το πρώτο κύμα επιστημονικών και ιστοριογραφικών προσεγγίσεων του φαινομένου των πολιτικών προσφύγων εντοπίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κράτησε περίπου μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ιστορικοί όπως η Ιωάννα Παπαθανασίου, αρχι-

θνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

2. Κατερίνα Τσέκου, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008.

3. Αναμφίβολα από τις πρώτες και πιο χαρακτηριστικές μαρτυρίες για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες: Θανάσης Μητσόπουλος, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1979.

κά, και στη συνέχεια η Ειρήνη Λαγάνη και ο Γαβρίλης Λαμπάτος, η παιδαγωγός Μαρία Μποντίλα και η εθνογράφος Κατερίνα Σουλτανιά έθιξαν το θέμα από διαφορετικές οπτικές, αναδεικνύοντας για πρώτη φορά το εύρος και το βάθος του ζητήματος.⁴

Τομή, στη συνέχεια, για την εξέλιξη της έρευνας των πολιτικών προσφύγων υπήρξε η διοργάνωση του επιστημονικού συνεδρίου με θέμα «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στα ανατολικά κράτη», που πραγματοποιήθηκε στο Μονοδένδρι Ζαγορίου το 2003. Το συνέδριο διοργανώθηκε από το Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων και το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και είχε τους παρακάτω θεματικούς άξονες: Τα παιδιά του Εμφυλίου πολέμου, Η βιωμένη Ιστορία, Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες, Πολιτικοί πρόσφυγες και πολιτικές εξελίξεις, Λογοτεχνία και πολιτικοί πρόσφυγες, Οι γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες, Πολιτικοί πρόσφυγες στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη. Πρόκειται για μία από τις συγκλονιστικότερες επιστημονικές συναντήσεις, αν όχι η συγκλονιστικότερη, στην οποία είχα τη χαρά όχι μόνο να παρίσταμαι, αλλά και να συμμετέχω στην οργάνωσή της. Από εκείνο το συνέδριο μένει χαραγμένο στη μνήμη μου το πόσο έντονα βίωσε η τοπική κοινωνία των Ιωαννίνων το ζήτημα. Ακόμη μένει βαθιά χαραγμένη στη μνήμη μου η εμβληματική παρουσία του ιστορικού στελέχους του ΚΚΕ Γρηγόρη Φαράκου εκεί. Η ομιλία του εκείνο το πρώτο βράδυ του συνεδρίου, σε μια κατάμεστη αίθουσα με ανυ-

4. Ioanna Paphathanassiou, *Contribution à l'histoire du Parti Communiste Grec 1949-1951*, διδακτορική διατριβή, Paris Nanterre, 1988. Ειρήνη Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις (1949-1953). Μια κριτική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον Εμφύλιο Ελλήνων (Το παράδειγμα της Πολωνίας)*, Έλλα, Λάρισα 1999. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Έλλα, Λάρισα 2001. Μαρία Μποντίλα, *Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964): πλαίσιο και κοινωνικοποίηση*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000. Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2001.

πόφορη ζέστη, ακόμη μου γεννά έντονα συναισθήματα. Καρπός εκείνου του συνεδρίου υπήρξε ο συλλογικός τόμος *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*.⁵

Το άλμα στη μελέτη της ιστορίας των πολιτικών προσφύγων, όμως, έγινε όταν ιστορικοί με γνώση των γλωσσών και πρόσβαση στα αρχεία των χωρών υποδοχής ξεκίνησαν να ασχολούνται με το θέμα.⁶ Στην περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας, ένας Τσέχος ιστορικός, ο Πάβελ Χράντετσνι, έδωσε το έναυσμα για την έρευνα των ελληνικών κοινοτήτων. Τη σκυτάλη πήρε στη συνέχεια ο Κώστας Τσίβος και κάπως έτσι προέκυψε το βιβλίο αυτό.

Ο Τσίβος μελετά τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία από την πρώτη στιγμή της άφιξής τους μέχρι τις δεκαετίες του '80 και του '90, μέχρι δηλαδή και τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα (για πολλούς από αυτούς βέβαια η λέξη επαναπατρισμός θα έπρεπε να τεθεί σε εισαγωγικά, καθώς επρόκειτο για νέους

5. Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005.

6. Βασίλης Κ. Γούναρης – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: μνήμη και ενσωμάτωση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα-Πατάκης, Αθήνα 2004. Πάβελ Χράντετσνι, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη 2007 (μτφρ. Κώστας Τσίβος). Κατερίνα Τσέκου, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά στη Βουλγαρία 1946-1989*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015. Angelica Wudalas, «Οι Έλληνες πρόσφυγες της Πολωνίας», στο Γιώργος Αντωνίου – Στάθης Καλύβας (επιμ.), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, ΕΣΠΑ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 97-116. Στράτος Δορδανάς – Βάιος Καλογριάς, *Οι Έλληνες της Στάζι. Το Υπουργείο Κρατικής Ασφάλειας και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία*, ΕΣΠΑ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015. Magdalena Senczyszyn (επιμ.), *The Polish People's Republic and the Greek civil war*, IPN, Στετίνο 2016. Σταύρος Ντάγιος, *Έλληνες πρόσφυγες στην Αλβανία, 1945-1990*, Literatus, Θεσσαλονίκη 2017. Απόστολος Πατελάκης, *Ο εμφύλιος πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Ρουμανία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019.

ανθρώπους που είχαν γεννηθεί στην Τσεχοσλοβακία και έφταναν στην Ελλάδα για πρώτη φορά στη ζωή τους).

Το βιβλίο δεν αποτελεί απλώς μια κοινωνιολογική ή ανθρωπολογική μελέτη της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία. Ο Τσίβος μελετά τους πολιτικούς πρόσφυγες υπό την οπτική της ιστορίας του ΚΚΕ και της σχέσης του τόσο με το διεθνές κομμουνιστικό κέντρο, την ΕΣΣΔ, όσο και με τα αδελφά κόμματα. Οι κοινότητες των πολιτικών προσφύγων έζησαν με έντονο τρόπο τόσο τις εξελίξεις μέσα στο ΚΚΕ όσο και τις κρίσεις στις χώρες υποδοχής. Τέτοιο δραματικό παράδειγμα, που αναφέρεται εκτεταμένα στο βιβλίο, υπήρξε η «ανακαταγραφή» του 1950 (δηλαδή η επανεξέταση της κομματικής ιδιότητας του συνόλου των μελών του ΚΚΕ). Ευθυγραμμισμένο στη σταλινική γραμμή και προκειμένου να εντοπιστούν οι «πράκτορες του εχθρού» μέσα στις γραμμές του Κόμματος, η «ανακαταγραφή» υπήρξε η ελληνική εκδοχή και συνέχεια των «τιτοϊκών» εκκαθαρίσεων που διαπέρασαν την Ανατολική Ευρώπη μετά τη ρήξη Τίτο-Στάλιν (Ράικ στην Ουγγαρία, Σλάνκι στην Τσεχοσλοβακία, Τράιτσκο Κόστοφ στη Βουλγαρία, Πετρεσκάνου στη Ρουμανία κ.ά.). Η διαδικασία της «ανακαταγραφής», που συχνά υπήρξε ιδιαίτερα εξευτελιστική και επώδυνη για τα μέλη του ΚΚΕ, οδήγησε στην εκκαθάριση εκατοντάδων στελεχών και μελών του Κόμματος που θεωρήθηκαν «Παρτσαλιδικοί», «Καραγεωργικοί» ή «Βαφειαδικοί».

Υπό το πρίσμα αυτό, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η έμφαση που δίνεται στην ανάλυση των κρίσεων και των διασπάσεων του ΚΚΕ που ακολούθησαν, δηλαδή το 1956 και 1968, αλλά και των συνεπειών των διεθνών κρίσεων του κομμουνισμού στις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων. Τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι η ουγγρική κρίση του 1956. Ο Τσίβος σημειώνει πως 800 Έλληνες πρόσφυγες της Ουγγαρίας, μετά τα αιματηρά γεγονότα του 1956, ζήτησαν καταφύγιο στην Τσεχοσλοβακία, η οποία ανταποκρίθηκε θετικά σε σχετικό αίτημα της ηγεσίας του ΚΚΕ. Επρόκειτο για 160 οικογένειες Ελλήνων, οι περισσότεροι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στο Γιάμπλονετς και το Λίμπερετς.

Το βιβλίο αναλύει επίσης με χαρακτηριστική ενάργεια πως η

χρυστοσοφική αποσταλινοποίηση πραγματοποιήθηκε με αρκετές από τις σταλινικές μεθόδους (μόνο που τώρα τα θύματα ήταν οι παλιοί σταλινικοί), ενώ περιγράφει εκτενώς την ένταση που προκλήθηκε στο ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία από την ενδοκομματική σύγκρουση και στη συνέχεια τη διάσπαση του 1968 (στην Τσεχοσλοβακία την πλειοψηφία είχαν τα στελέχη του Εσωτερικού). Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ελληνική κοινότητα στη συνέχεια, κατά την περίοδο της Άνοιξης της Πράγας και μετά την εισβολή των Σοβιετικών τον Αύγουστο του 1968.

Μία από τις διαστάσεις που το πρώτο κύμα μελετών για τους πρόσφυγες δεν είχε μπορέσει να αναδείξει ήταν οι πολιτικές των κρατών υποδοχής. Χάρη στην πρόσβαση και την ανάλυση των τσεχοσλοβακικών αρχειακών τεκμηρίων, ο Τσίβος παρουσιάζει τις πολιτικές του τσεχοσλοβακικού κράτους για την εγκατάσταση, την εκπαίδευση και την εργασιακή αποκατάσταση των προσφύγων. Η ένταξη των κουρασμένων και ταλαιπωρημένων ανθρώπων του Δημοκρατικού Στρατού και των παιδιών δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Καθώς προέρχονταν από αγροτικές κοινωνίες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (αρκετοί ήταν εντελώς αναλφάβητοι), η ένταξή τους στην τσεχοσλοβακική κοινωνία δεν ήταν αυτονόητη και απαιτούσε συστηματικές προσπάθειες από τις κρατικές αρχές. Επιπλέον, επειδή αυτό το κράτος, λόγω της φυσιογνωμίας του, είχε καχυποψία και υψηλό βαθμό ελέγχου, οι ελεγκτικοί μηχανισμοί για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες ήταν, όπως είναι αυτονόητο, ασφυκτικοί. Παράλληλα όμως, το τσεχοσλοβακικό κράτος, μέσα από την κουλτούρα της διεθνιστικής αλληλεγγύης, επιχειρούσε συστηματικά την ενσωμάτωση και όχι την απομόνωση ή περιθωριοποίηση των Ελλήνων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο το βιβλίο επικεντρώνεται στον επαναπατρισμό των προσφύγων στην Ελλάδα, που ως μαζικό φαινόμενο καταγράφεται μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974. Εδώ ο Τσίβος δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο προσωπικό βίωμα και την πρόσληψη των γεγονότων μέσω της υποκειμενικής ματιάς.

Σήμερα, 70 χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου, οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου δεν υπάρχουν πια. Το

μεγαλύτερο μέρος της πρώτης γενιάς των μαχητών έχει φύγει από τη ζωή. Τα παιδιά τους είτε επέστρεψαν στην Ελλάδα είτε αφομοιώθηκαν, από ένα σημείο και έπειτα, στις χώρες υποδοχής. Η ιστορία τους όμως παραμένει αντικείμενο προς διερεύνηση. Ο Τσίβος μάς βοηθά να καταλάβουμε πολλά από αυτή την ιστορία.

Νίκος Μαραντζίδης
Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας